

Список літератури: 1. Плен: За чужие и свои грехи (военнопленные и интернированные в Украине. 1939–1953 гг.). К., 2002. 2. Плен. За чужие и свои грехи (военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). К., 2005. 3. Конасов В.Б., Терещук А.В. Узники войны (К истории иностранных военнопленных в России и СССР) //Новый часовой. 1994. №1. 4. Бар М., Зеленський А. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939 – 1945 рр. //Український історичний журнал. 1992. №6. 5. Цвілюк С.А. Велика війна і велика перемога: реальні і міфічні вимоги //Вісник інституту внутрішніх справ. 2005. №3. 6. Єлисаветський С.Я. Герої руху Опору у Франції – вихідці з України //Український історичний журнал. 1992. №5. 7. Руденко Н.М. Агітоперація серед угруповання німецьких військ на острові Хортиця (листопад – грудень 1943 р.) //Український історичний журнал. 1992. №5. 8. Добрянський М.Д. Доля радянських воєняків у гітлерівському полоні //Сучасність. 1993. №12. 9. Конасов В.Б., Терещук А.В. К истории советских и немецких военнопленных (1941–1943 гг.) //Новая и новейшая история. 1996. №5.

Надійшла до редколегії 11.01.06

Т.В. Коломієць, Ю.М. Коломієць

ПЕРШОПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ ТА НАЦІОТВОРЕННЯ

Початки процесу українського етногенезу та націотворення сягають часів стародавньої та середньовічної історії, коли творилося реальне підґрунтя, на якому міцно тримається і до тепер наш український народ. Вступна частина Конституції проголошує: «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян усіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення ... приймає цю Конституцію – Основний Закон України» [1, с.23].

Конституція під терміном «Український народ» розуміє громадян усіх національностей, що проживають на терені цієї держави, і зазначає, що мова тут іде про громадянство, правовий зв'язок людини з державою, її приналежність до України незалежно від її етнічного походження. І цей аспект є особливо важливим для нашої країни, де через численні політичні, економічні, культурні чинники існують певні відмінності навіть між самими українцями, не говорячи про розмаїття інших національностей [2, с.114–116].

Перш за все, необхідно дати визначення поняттям, якими будемо оперувати в контексті даної статті: «етнос», «народ», «народність», «нація». Відомий український історик І.Лисяк-Рудницький досить чітко дав визначення ключовим термінам: під «народом» слід розуміти одиницю етнічну, під «нацією» – політичну [3, с. 11]. Так, «народ», що за своїм змістом відповідає широковживаному в літературі «етнос», являє собою історично сформовану спільноту людей і характеризується стабільними ознаками мови, культури,

психологічного складу, стійкими міжпоколінними зв'язками, генетичною пам'яттю, а також усвідомленням самоназви та своєї історичної долі, у значній мірі пов'язаної із заселенням та освоєнням певної території [4, с.28]. Коли йдеться про походження тогочасного народу, використовують науковий термін «етногенез», що розглядається як сукупність історичних, соціально-культурних явищ і процесів, що спричинилися до утворення етносу. Нація – поняття з політичної сфери, яке викристалізовується в ході державотворчих процесів. Недаремно в деяких західноєвропейських мовах слово «нація» вживається як синонім слова «державна». Термін «народність» асоціюється з перехідним періодом від бездержавності до її становлення. Із цього випливає, що народ є суспільним явищем, незрівнянно старшим за націю. Українці щодо цього не становлять винятку. На наш погляд, проблему їхнього етногенезу слід розглядати за М.Грушевським, який у своїй праці «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» вказує, що кожен народ має право на власну історію: «Найбільш раціональним здається мені представлення історії кожної народності зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині» [5, с.174]. У наступних працях ученого етногенетична концепція походження українського народу набула завершального вигляду. Вагомим у його методології вважаємо те, що історик з'ясував закономірності становлення етносоціальних спільностей різних рівнів. За М.Грушевським, українці беруть свій початок від антив – союзу племен, що існував за свідченням готського історика Йордана в IV ст. на теренах Подніпров'я: «Анти ж мужнійші між ними – при завороті Чорного моря від Дністра замешкують аж до Дніпра, а ці річки відходять одна від одної на багато днів ходу» [6, с.11–13]. Спираючись на писемні та археологічні джерела, М.Грушевський приходив до висновку, що анти «...ся полуднева частина східної галузі, себто представники тих племен, що утворили етнографічну цілісність, яку тепер зовемо українською» [7, с.171–177]. Це об'єднання історично вважалося протодержавою і називалося «Антським царством». Підтвердженням цьому слугують згадки у писемних джерелах антських царів Божа (Буса), Ардагаста, Мукосія, полководців Доброгаста, Пирогаста, а також грошові та речові скарби, що засвідчують соціальне розшарування в антському суспільстві. Таким чином, Антське царство являло собою племінне об'єднання, що мало своїх вождів, військову знать, власне військо, проводило самостійну політику і знаходилося в стадії перехідного періоду – розкладу первіснообщинного ладу з елементами рабовласництва та феодалізму. Племена давніх археологічних культур (трипільської періоду енеоліту, бойових сокир або шнурової кераміки, скіфо-сарматської періоду раннього залізного віку, черняхівської та ін.) побіжно були приче-

тні до генези українського народу тим, що постійно підтримували життєдіяльність на цих територіях і передавали наступним племенам господарські та культурні досягнення. Великий вплив на становлення українського етносу мала також антична культура, представлена в Україні з середини VII ст. до н.е. містами-державами Північного Причорномор'я.

В VI ст. на великому просторі від Карпат до Оки і від Ладоги до Чорного моря склалися союзи східнослов'янських племен, які можна об'єднати в три групи: південно-західна (українська), західна (білоруська) і південно-східна (російська). До південно-західної української групи, що сформувалася на основі антського союзу, входили поляни, древліяни, сіверяни, волиняни, бужани, дуліби, тиверці, улчі, білі хорвати. Самі ці племена і були епіцентром українського народотворення. Так, уже наступним етапом становлення українського етносу можна вважати започаткування в кінці VI ст. військово-політичного об'єднання волиняно-дулібо-бузького союзу, який простягався від Прикарпаття до Дніпра. Це теж було протодержавне утворення, що, за свідченням арабського мандрівника Аль-Масуді, називалося Валяняна й мало свого царя Маджака [7, с.378], військово-політичну еліту і вело активні військові дії з Аварським каганатом. Значну роль в процесі українського етногенезу відіграв Полянський союз у Середньому Подніпров'ї, який склався, ймовірно, наприкінці V – на початку VI ст., об'єднавши навколо Києва полян, древліян, сіверян. Скоріше за все у VII ст. це об'єднання арабський автор Аль-Джайгані в «Книзі доріг для пізнання держав» [8, с.14] називав Куявією, а поряд з ним згадував ще два племінні князівства – Славію, яка згуртувала північні землі з центром у Новгороді, та Артанію (Арсанію), територія якої залишається не визначеною (Ростово-Суздальська, а можливо Причорноморська та Приазовська Русь). Проте саме територія навколо Києва, яку літописець Нестор називає Руською землею, і стала тим територіальним, політичним і економічним ядром становлення держави Київська Русь, за якої, стверджує М.Грушевський, українці стають народністю: «Київська держава, право, культура була утвором одної народності – українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської [5, с.13]. Отже, історик вбачає в Київській Русі первісний період нашої національної історії, ототожнюючи Київську Русь виключно з українським етносом. Його концепцію в новітній період підтримував і розвивав М.Брайчевський: «Етнічний розвиток Русі йшов за схемою: анти – початкова Русь VI–VII століть – Київська Русь IX–XIII століть. У першій половині IX ст. від єдиного стовбура відгалужується білоруська етнічна спільнота, епіцентром формування якої були Полоцька земля, а також Псков та Смоленськ. У середині та другій половині XII століття визначилася російська спільнота,

територіальним ядром якої стали Суздальська й Ростовська землі. Генетичною базою формування українського народу залишався отой первісний загальноруський стовбур» [9, с.7]. Але чи не спрощується у наведених тезах ця проблема? Хіба не знаходимо ми ознак культури доби Київської Русі у росіян чи білорусів? Так, у політичному аспекті Київська Русь і Московське царство ріднить неперервність династичної традиції, значення якої у ті часи ні в якому разі не можна знецінювати. Або як пояснити те, що на далекій Півночі збереглися до ХХ ст. у фольклорі фрагменти Київського епосу, тоді як в Україні вони давно втрачені? Зрозуміло, немає ніякої потреби реанімувати тезу про «Київську Русь як колицку трьох братніх народів». Правильніше, ймовірно, визнати точку зору історика І.Лисяка-Рудницького, в якій він говорить, що «державна Володимира і Ярослава не була ані «українська», ані «російська» (московська); це була спільна Східноєвропейська держава доби патримоніальної монархії, коли ще не існувало національної диференціації». І це аж ніяк не суперечить схемі М.Грушевського, в якій стверджується, що українська народність, являючи собою початкову стадію нації, дійсно складалася в період Київської Русі, бо саме тоді затвердилися: по-перше, культурна і психологічна спорідненість центральноруського етнокультурного масиву, органічна поєднаність господарських зв'язків на вже здавна освоєній території; по-друге, самоназва як етнополітонім (назва держави) «Русь», що зберігалася й пізніше – Мала Русь для означення Галицько-Волинської держави, Литовсько-Руська держава стосовно одного з періодів Великого князівства Литовського; по-третє, етноніми «русин», «руський», «русич» («Я – русин», – писав перший митрополит із слов'ян Іларіон в своїй праці «Слово о законі и благодати» на початку ХІ ст.), які зберігалися на західноукраїнських землях до початку ХХ ст. («Я – русин», – стверджував І.Я.Франко на початку ХХ ст.). Щоправда, вже в період роздробленості Київської Русі з'являється термін «Україна» в Київському літописі під 1187 р. очевидно в розумінні «край, країна», у зв'язку з переяславським князем Володимиром Глібовичем, який загинув у битві з половцями : «...плакашася по нем все переяславці... о нем же Украина много постана». Під 1189 р. той же літопис називає Україною Галицьку землю, сповіщаючи, що князь Ростислав приїхав «ко Украйне галицькой» [10, с.79]. М.Брайчевський теж вважає назву «Україна» похідною від апеллятивного терміна «країна» і визначає ареал його поширення в межах Південної Русі, що відповідає сучасній території нашої держави. Проте і в період Галицько-Волинського князівства, і за Литовського протекторату у життєвому продовжує домінувати етнонім «Русь», що йде від київського періоду історії.

У добу Речі Посполитої з початком XVII ст., в часи Національної революції та Визвольної війни українського народу під керівництвом Б.Хмельницького знову набуває поширення назва «Україна» на всіх етнічних українських землях. Існував, як уже згадувалося, ще один етнізм щодо українців – це «Мала Русь», «малороси», який з'явився в Галицько-Волинській державі, ймовірно, для означення з 1303 р. окремої митрополії для цих земель на противагу землям, які залишалися в складі старої, київської митрополії. До того ж Князь Юрій II Болеслав в одній із своїх грамот, виданих у 1335 р., проголосив, що він – «князь усієї Малої Русі», знову ж таки наполягаючи на політичній спадкоємності Великої Русі з центром у Києві. З другої половини XVII ст., відколи Лівобережжя увійшло до складу Московської держави, назва «Мала Росія» стає офіційною стосовно українських земель, так званої Гетьманщини. В цьому ж значенні цей термін переходить потім і до наукового та літературного вжитку України, надаючи йому не тільки географічного чи адміністративного, а ще й виразного етнічного змісту. М.Грушевський стверджує, що назва «Мала Русь» в пізніші часи мала суто науковий, умовний характер, як і інший науковий термін – «південноруський». Якщо ж до цього додати, що в устах великоросійських шовіністично налаштованих кіл «малорос» звучало принизливо, зневажливо, то стає зрозумілим, чому нарешті взяв перевагу інший, теж тубільний, але сприйнятій самим населенням нашого краю термін «Україна», «українець» .

Першою ж суто українською державою І.Лисяк-Рудницький називає Галицько-Волинське князівство, за часи якого, а також в період Литовсько-Руської держави, відбувався процес кристалізації української нації. Галицько-Волинська держава була наступницею традицій Київської Русі не тільки в сфері суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, а й у поступальному процесі українського етногенезу. Коли наприкінці XII ст. князівства Середнього Подніпров'я – Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське – занепадають, на теренах Південно-Західної Русі у 1199 р. постає нове державне утворення – Галицько-Волинське князівство, яке зуміло вберегти український етнос від асиміляції і на цьому підґрунті почало творити націю, сприяючи консолідації та усвідомленню власної самобутності нашого народу, перебираючи на себе після занепаду Києва функції центру політичного та економічного життя, відкриваючи шляхи західно-європейській культурі, що дозволило згодом подолати однобічність візантійського впливу. Націотворчі процеси продовжувалися під час «оксамитового» проникнення литовців на українські землі та існування Литовсько-Руської держави. Але цей процес було перервано втручанням до справ Великого князівства Литовського Польського королівства. І.Лисяк-Рудницький стверджує, що нація

загибає після Люблінської унії [3, с.18]. Проте, на наш погляд, цей процес починається значно раніше – з централізаторських заходів князя Вітовта наприкінці XIV ст. і вже остаточно дає про себе знати в другій половині XV ст. за правління князя литовського і короля польського Казимира (в 1470 р. було остаточно зліквідовано автономію Київського князівства, і в Києві замість князів став правити литовський воєвода-католик). Люблінська унія 1569 р. відкрила шлях до нівелювання національних ознак українства. Якби український етнос не мав на той час глибокого коріння, пущеного у віки, його б спіткала така сама доля, як і нашу аристократичну верхівку – спольщення й окатоличення. Польські історики в більшості своїй розглядають Річ Посполиту як кульмінаційну точку історії Польщі, найвище досягнення її дипломатії. Проте існувала й інша точка зору. Так, польський учений Є.Старчевський писав: «Унію Польщі і Литви часто називають майстерним ходом польської олігархії на політичній шаховій дошці. Але результати цього майстерного ходу виявилися фатальними для майбутнього Польщі». Отже, небажання Польщі надати автономію Україні хоча б у такій мірі як Литві, призвело до трактування українських земель як колоніальних, з чим, зрозуміло, український народ, який тоді вже являв собою доволі розвинену етносоціальну спільноту, не міг і не хотів миритися. Слід було б створити третю автономну одиницю в Речі Посполитій – Україну-Русь, яка б перебувала у федеративних зв'язках з Польщею та Литвою. Це було б дійсно вдалою альтернативою тим майбутнім потрясінням, які призвели до цілковитої бездержавності наприкінці XVIII ст. і Польщу, й Україну. Але занедбання цього шансу не слід приписувати тільки полякам. Люблінська унія – це ілюстрація банкрутства української суспільно-політичної думки, що вилилася у повну неспроможність розвитку націотворчих та державотворчих ідей на цьому етапі. Українська провідна верства не виступила з конструктивною політичною програмою, не виробила власної концепції національного розвою, вдовольняючись пристосуванням до існуючої структури Речі Посполитої. Їх принадувала «золота свобода» польської шляхти, аристократичність способу життя, упривілейоване становище, барокова культура. І за всі ці переваги вони зрадили свій народ і, як пише історик В.Липинський, створили міф про «добровільне приєднання» України до Польщі. Це призвело до того, що вже через два покоління після 1569 р. майже всі українські пани-аристократи і середня шляхта окатоличилися й спольщилися. Керівництво українською національною справою перейшло до рук козацтва, яке на прикладі Запорізької Січі, проникнутої республіканським демократичним духом, продемонструвало модель подальшого становлення українців як нації.

Боротьба за землю, за волю, за віру стає головним мотивом козацько-селянських повстань кінця XVI – 20–30 рр. XVII ст., в ході яких визначиться національний інтерес українського народу й окреслиться у формі незалежної державності. Значний внесок у консолідацію української нації на шляху до утворення її державності зробив гетьман П.Конашевич-Сагайдачний. Саме він об'єднав військову силу козацтва з політично слабкою церковною та культурною верхівкою українського суспільства. І ось цей конгломерат став основною рушійною силою, що розбурхала народ до національного відродження.

Чи не єдиним позитивним аспектом Люблінської унії було об'єднання краю, до цього розподіленого між Литвою та Польщею, що спричинило до розвитку всього українського етносу на єдиній політичній, економічній та культурній основі. Це було також необхідною складовою мобілізації етнічних зусиль перед першою хвилею українського відродження. Так, українська нація в польську добу занепала, але в етносу, що являв могутній пласт, спрацював ніби рефлекс самозбереження і самозахисту. У відродженні кінця XVI – першої половини XVII ст. чільне місце належить релігійному фактору, через що його називають православно-національним. По-перше, почалося відродження під гаслом боротьби за православно віру, яка була на той час могутнім об'єднувачим чинником українського етносу і на ґрунті якого можна та й слід було відроджувати націю (релігія в ті часи – могутня ідеологічна сила, яка була невід'ємною складовою державотворчих процесів). По-друге, українське відродження прониклося духом західноєвропейського Ренесансу, який до певної міри в ідеологічному відношенні підготував процес Реформації. Історики вважають, що перша хвиля українського національного відродження відбувалася за всіма законами подібних процесів: почалася з культурницької сфери (полемічна література, створення національних навчальних закладів, діяльність релігійних братств) і завершилася творенням національної державності. Вся етнічна територія, український етнос були залучені до усвідомленої боротьби за незалежнення козацької держави. Національна революція та Визвольна війна українського народу на чолі з Б.Хмельницьким призвели дійсно до революційних перетворень у політичному, економічному, соціальному аспектах краю, але найважливіші зміни відбулися в процесі націотворення: поглиблення етнічного українського самоусвідомлення та самоствердження, окреслення меж етнічної території. В процесі розгортання цих національно-визвольних змагань у середовищі козацької еліти вперше, на думку українського історика В.Липинського [11, с.15], в історії української суспільно-політичної думки були чітко сформульовані основи національної державної ідеї, що полягали в незалежності й соборності Української держа-

ви, створеної в етнічних рамках проживання українців, у генетичному зв'язку козацької державності з Київською Руссю, спадкоємністю кордонів, традицій, культури. Наступність проявилася й пізніше у назві держави, яку планував створити гетьман І.Виговський за Гадяцькою унією [7, с.354–364], – Велике Князівство Руське, і яка б на рівних правах з Польщею та Литвою увійшла б до оновленої федерації Річ Посполита. Ця унія не була зреалізована, але справа не лише в тому, що її умови лишилися, так би мовити, «на папері». Її безумовне історичне значення в тому, що вона є свідченням певних політичних орієнтацій України середини XVII ст. у часи складної геополітичної ситуації, вказує на цілком реальні альтернативи, які об'єктивно тоді існували. Стосовно ж внутрішньої політики, то Гадяцькі статті демонструють нам споконвічну прихильність українців до демократизму, що є виразною рисою їхнього національно-політичного менталітету.

Отже, перша хвиля національного відродження наявно продемонструвала, що вже наприкінці XVI ст. існували чинники, які навіть у періоди занепаду не дозволяли нації загинути і забезпечували безперервність її розвитку. По-перше, «народ», «етнос» є носієм нації, тому, зрозуміло, що надбудова вбирає в себе багато рис свого підґрунтя, що й забезпечує спадкоємність, аналогію усіх трьох фаз націотворення. По-друге, існує й зворотній зв'язок між надбудовою та її основою: процеси, що вийшли з «вищої» національної, політико-державницької сфери, засвоюються на рівні етнічного масиву. Тому, коли «вищий» національний прошарок стає перед загрозою знищення, його традиційні, ціннісні компоненти зберігаються (хоча й у спрощеній, спримітизованій формі) в «нижчому» етнічному середовищі.

У ході розвитку українського народу та нації формувалася українська ментальність, тобто, стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія. Ментальність бере історичні витоки як з матеріальних умов життя народу, так і з його духовної культури. Це абстрактне теоретичне поняття доповнюється конкретним соціоетнічним змістом на різних етапах розвитку етносу. Разом із цим, воно має і незмінні риси, які відбивають саме корінні умови життя народу. По-перше, для ментальності нашого народу характерна двоїстість, яка базується на поєднанні західного та східного джерел і проявляється у великій амплітуді почуттєвого спектру українців. По-друге, український етнос у своєму минулому формувався як хліборобський за своїм характером. Землеробський елемент проходить крізь усю українську історію, культуру, відбивається на побуті. Ця близькість до природи знаходить свій вияв у поетичному

складі «української душі», у її особливій мелодійності та співучості. По-третє, багатовікова відсутність власної державності суттєво деформувала український національний характер, виробила точку зору, що у бездержавності здебільшого винні зовнішні чинники. Проте, з іншого боку, періоди бездержавності загартували волю українців, вчили виживати, розраховуючи тільки на власні сили, що призводило до переваг індивідуалізму над колективізмом. По-четверте, тривала роз'єднаність українських земель дає усі підстави говорити не тільки про своєрідність української ментальності в цілому, а й про її регіональні особливості. По-п'яте, постійні нищення та процеси денационалізації української еліти зменшували кількість генераторів національних філософських ідей, творців самобутньої української культури, політичних лідерів, залишали на значний термін Україну без провідної суспільної верстви, що посилювало консерватизм української ментальності та поглиблювало недовіру народу до власної еліти. По-шосте, для української ментальності характерною є споконвічна прихильність до республіканської та демократичної ідей. Досягнення національної суспільно-політичної думки інколи випереджали час у східноєвропейському регіоні на цілі століття.

Усіма цими особливостями, що виявилися вже на перших кроках формування українського етносу та націотворення, не можна нехтувати, їх слід ретельно вивчати і обов'язково враховувати в подальших політичних, економічних, культурних державницьких заходах, щоб не допустити загрози відчуження народу від процесу політичних, економічних та соціально-культурних перетворень.

Список літератури: 1. Коментар до Конституції України. К., 1996. 2. Етнографія України // За ред. С.Макаруча. Львів, 1994. 3. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (Методологічні завваги) // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. К., 1994. 4. Українське народознавство / Під ред. С.П. Павлука, Г.Й. Горинь, Р.Ф. Кирчіва. Львів, 1994. 5. Грушевський М.С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Л. Винар. Силуети епох. Дрогобич, 1992. 6. Грушевський М.С. Віймки з жерел до історії України – Руси: До половини XI в. Львів, 1895. 7. Грушевський М.С. Історія України – Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. К., 1991. Т. 1. 8. Січинський В. Чужинці про Україну. К., 1992. 9. Брайчевський М.Ю. Конспект історії України : Нова концепція // Старожитності. 1991. Ч.6. 9. Рибалка І.К. Історія України. Ч.1. Х., 1995. 10. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Відень, 1926.

Надійшла до редколегії 24.12.05

С.В. Васильєв

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ АТЕСТОВАНИХ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ УКРАЇНИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Актуальність даної теми пов'язана з тим, що в умовах проведення політичної та економічної реформ доля та шлях розвитку